

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 15.11.2024

Makale Kabul | Accepted: 16.12.2024

Atıf | Cite as: Çağdaş Keçeci, "Ceditçilikten Komünizme Giden Bir Yaşam Öyküsü: Hamza Hekimzâde Niyazi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), Aralık 2024, s. 91-101.

DOI: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1585868>

CEDİTÇİLİKTEN KOMÜNİZME GİDEN BİR YAŞAM ÖYKÜSÜ: HAMZA HEKİMZÂDE NİYAZİ

Çağdaş KEÇECİ*

Öz

Hamza Hekimzâde Niyazi, 20. yüzyıl başlarında Türkistan'ın modernleşme sürecine önemli katkılarda bulunan bir aydın olarak öne çıkar. Geleneksel medrese eğitimiyle başladığı öğrenim hayatında, kısa sürede Ceditçilik akımının etkisine girerek halkın eğitim yoluyla aydınlanmasını sağlama amacına yönelmiştir. 1905 Rus-Japon Savaşı sonrasında toplumsal sorunlara duyarlılığı artan Niyazi, halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme amacıyla şiirler ve yazılar kaleme almıştır. 1910'da Hokand'da yoksul çocuklar için bir okul açmış, yetişkinler için akşam kursları düzenlemiştir. Ancak bu girişimler, dönemin geleneksel toplumsal yapısının direnç gösterdiği alanlar haline gelmiş; çalışmalar, mevcut değerleri koruma çabaları doğrultusunda uygulanan sınırlamalarla karşılaşmıştır. Buna rağmen Niyazi, halkı eğitime ve toplumsal gelişimi destekleme misyonundan vazgeçmeyerek yeni yollar arayışını sürdürmüştür. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından ise eğitim ve kültürel çalışmalarını genişleterek okuma-yazma kursları açmış, tiyatro toplulukları kurmuş ve sanatı halkın bilinçlenmesi için bir araç olarak kullanmıştır. Kadınların toplumsal yaşama katılımını destekleyen projelere de öncülük eden Niyazi, Türkistan'ın modernleşme sürecindeki toplumsal gelişmelere örnek teşkil etmektedir. Çabaları, halkın eğitim ve kültürel seviyesini yükseltmeye yönelik kalıcı bir miras bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hamza Hekimzâde, Türkistan, Ceditçilik, Eğitim, Toplumsal Aydınlanma.

FROM JADIDISM TO COMMUNISM: THE LIFE STORY OF HAMZA HAKIMZADE NİYAZİ

Abstract

Hamza Hekimzade Niyazi emerges as a prominent intellectual who made significant contributions to the modernization of Turkestan in the early 20th century. Beginning his education in traditional madrasas, he quickly came under the influence of the Jadidist movement, striving to enlighten the public through education. Following the Russo-Japanese War of 1905, Niyazi's awareness of social issues deepened, prompting him to write poems and articles aimed at informing and raising awareness among the people. In 1910, he established a school for impoverished children in Kokand and organized evening courses for adults. However, these initiatives encountered resistance from the traditional societal structures of the time and were constrained by efforts to preserve existing values. Despite these challenges, Niyazi remained

* Dr., cagdaskececi@outlook.com, ORCID: 0009-0003-0181-0873, Ardahan/Türkiye.

steadfast in his mission to educate the public and sought new ways to foster societal progress. After the October Revolution of 1917, he expanded his educational and cultural initiatives by organizing literacy courses, founding theater groups, and utilizing art as a tool for public awareness. He also spearheaded projects supporting women's participation in social life, setting an example for societal development during Turkestan's modernization process. His efforts left a lasting legacy aimed at elevating the educational and cultural standards of the people.

Keywords: Hamza Hekimzâde, Turkestan, Jadidism, Education, Social Enlightenment.

Giriş

20. yüzyılın başları, Türkistan coğrafyasında hem kültürel hem de siyasi anlamda köklü dönüşümlerin yaşandığı çalkantılı bir dönemdir. İmparatorlukların sarsıldığı, toplumsal hareketlerin ivme kazandığı bu çağda, geleneksel yapıların yetersiz kaldığı düşüncesiyle halkı aydınlatmayı ve modernleştirmeyi hedefleyen çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Özellikle Rusya İmparatorluğunun etkisi altındaki Rusya Türkleri, Ceditçilik hareketi gibi aydınlanmacı yaklaşımlarla, halkın eğitim seviyesini artırmayı, bilimi ve yenilikçi düşünceyi toplumla buluşturmayı amaçlamış; köhneleşmiş geleneksel eğitim sistemine alternatif yollar aramaya yönelmiştir. Dönemin aydınları, halkın cehaletten kurtulmasını, bilgiyle donanmasını ve modern bir dünya görüşü edinmesini sağlayacak yeni eğitim modelleri geliştirmeye büyük bir özveriyle çaba göstermişlerdir¹.

Rus Çarlığı'nın İdil-Ural bölgesindeki yenilikçi gelişmeler, zamanla Türkistan'da da etkisini göstermeye başlamıştır. İdil-Ural bölgesindeki Usul-i Cedid okullarının başarısı, Türkistan'da modern eğitim arayışına ilham vererek bölgedeki eğitim reformlarını tetiklemiştir. Bu çerçevede, Türkistan'da Usul-i Cedid tarzındaki ilk okullar 1901 yılında Taşkent'te Münevver Kari, 1903 yılında ise Semerkand'da Mahmut Hoca Behbudi tarafından açılmıştır². Eğitimdeki bu yenilikçi yaklaşım, bölgenin aydınları arasında hızla yayılırken, Türkistan'ın Hokand şehrinde doğan Hamza Hekimzâde Niyazi de bu hareketin etkisi altında bölgesel bir aydınlanma mücadelesine girişir. Babasının rehberliğinde küçük yaşlarda Arapça ve Farsça öğrenen, geniş bir kütüphaneye erişim imkânı bulan Hamza, genç yaşta kazandığı entelektüel donanımla yaşitlarından ayrılmaktaydı. Geleneksel eğitim sisteminin yetersizliklerini bizzat deneyimleyen Niyazi, Ceditçi düşünceyi benimsediğinde, halkı cehaletten kurtarma amacıyla Hokand'da darüleytam adında, yoksul çocuklara yönelik bir okul açmıştır. Ancak o dönemdeki tutucu yaklaşımlar ve bazı toplumsal tepkiler nedeniyle bu okullar kısa süre içinde kapatıldı. Buna rağmen, Niyazi'nin topluma ulaşma çabaları devam etti ve halka fayda sağlamanın yeni yollarını aramaya yöneldi³.

1917 Ekim Devrimi'nin Türkistan üzerindeki etkileri, Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamında önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Ceditçilikten sosyalist düşünceye evrilen Niyazi, bu ideolojik değişimle birlikte toplumsal adalet, eşitlik ve halkın özgürleşmesi gibi sosyalist değerlere yönelmiştir. Bu dönemden itibaren, onun çalışmaları yalnızca eğitim alanıyla sınırlı kalmamış, toplumun her kesimine ulaşmayı, bireyleri sosyal ve kültürel olarak dönüştürmeyi amaçlayan geniş kapsamlı bir programa dönüşmüştür. Komünist Parti'ye katılarak Hokand ve Fergana'da okuma-yazma kursları açan Niyazi, aynı zamanda tiyatro toplulukları kurarak sanatı, halkı bilinçlendirme aracı olarak kullanmıştır. Böylece, eğitim reformları ve sosyal gelişim odaklı faaliyetleriyle

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 409.

² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK. Yayınları, Ankara 2014, s. 52.

³ Sergey Nikolayeviç İvanov, *Hamza Hâkim-Zade Niyazi*, Red. V. S. Kiselev, İzd. Sovetskiy Pisatel, Leningrad 1970, s. 14.

toplumun sosyal ve kültürel yaşamını dönüştürmeyi hedeflerken, Sovyetler Birliği'nin Türkistan üzerindeki ideolojik etkisini derinden yaşayan önemli aydınlardan biri haline gelmiştir⁴.

Ceditçilikten Komünizme Bir Yaşam Öyküsü: Hamza Hekimzâde Niyazi başlığıyla ele alınan bu çalışma, Niyazi'nin fikrî ve ideolojik dönüşümünü, Türkistan'daki toplumsal ve siyasal değişimlerle birlikte değerlendirmektedir. Niyazi'nin hayat hikayesi, kişisel bir dönüşümden çok daha fazlasını temsil etmekte; Türkistan toplumunun modernite ve aydınlanma yolunda yaşadığı zorlu mücadeleyi, gelenek ile yenilik arasında yaşanan çatışmayı gözler önüne sermektedir. Bu biyografi, hem Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamındaki çarpıcı değişimlere hem de onun fikirlerinin Türkistan coğrafyasındaki derin izlerine ışık tutmaktadır.

Hayatı

Hamza Hekimzâde Niyazi, 6 Mart 1889'da Türkistan'ın Hokand şehrinde doğmuştur. Fergana Vadisi'ndeki Avval köyünden gelen bir ailede dünyaya gelen Hamza Hekimzâde Niyazi, küçük yaşlardan itibaren entelektüel bir ortamda yetişmiştir. Babası Niyaz-oğlu, halk arasında "hakimcan-tabib" olarak tanınan ve halk sağlığı alanında geleneksel yöntemlerle eğitim almış bir halk hekimiydi. Genç yaşta Buhara'da aldığı eğitimle hekimlik sanatını öğrenmiş olan babası, geniş bir kütüphaneye sahipti ve eğitime büyük önem verirdi. Bu durum, Hamza'nın kültürel ve entelektüel gelişimini derinden etkilemiş; erken yaşta Özbekçe ve Farsça okuma-yazma öğrenmesini, böylece dönemin önemli klasik eserlerine ve entelektüel akımlarına ilgi duymasını sağlamıştır⁵.

Hamza Hekimzâde Niyazi, resmî eğitim hayatına 1896 yılında mahalle medresesinde başlamışsa da öğreniminin büyük bir kısmını babasının rehberliğinde evde sürdürmüştür. Babasının desteğiyle Arapça-Farsça okuma-yazma öğrenmiş, klasik metinleri anlamaya başlamıştır. 1899 yılında geleneksel medrese eğitimine geçiş yapan Hamza Hekimzâde Niyazi, burada Arapça ve İslamî ilimleri öğrenmiştir. Ancak, dönemin medrese eğitimi onun çok yönlü bilgi arayışını karşılamada sınırlı kalmış ve onu daha geniş bir eğitim anlayışına yönelmeye teşvik etmiştir. Eğitimini daha geniş bir bakış açısıyla zenginleştirmek isteyen Hamza Hekimzâde Niyazi, erken yaşlardan itibaren dönemin önemli siyasî ve toplumsal olaylarına ilgi duymaya başlamıştır. Nitekim 1905 Rus-Japon Savaşı'na ithafen yazdığı bir şiir, onun edebî yeteneğini ilk kez gözler önüne sermiş ve politik olaylara duyarlılığını göstermiştir⁶.

Hamza Hekimzâde Niyazi, 1906 yılında Hokand'daki Rus-Yerli Okulu'nda öğretmen Orlov'dan Rusça dersler alarak eğitim yelpazesini genişletmiştir. Bu sayede Rusça'ya hâkim olmaya başlayan Hamza Hekimzâde Niyazi, Rus edebiyatı ve kültürüne ilgi duymuş; Tolstoy, Çehov ve Puşkin gibi önemli yazarların eserlerine erişmiştir. Bu yeni kaynaklar, Hamza'nın dünya görüşünü daha da genişletmiş, ona edebiyat ve toplum arasındaki ilişkiyi farklı bir açıdan değerlendirme olanağı sağlamıştır⁷. Hamza Hekimzâde Niyazi, ardından Namangan'a giderek yaklaşık sekiz ay boyunca eğitim almış, bu süreçte halk eğitimi müdürü Abdullah Tokmullin ile tanışarak onun rehberliğinden yararlanmış. Tokmullin'in teşvikiyle, medrese dışında bir bilgi arayışına yönelen Hamza Hekimzâde Niyazi, Arapça ve temel bilimlerde bilgilerini

⁴ İbrahim Muminoviç Muminov, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Mıslı v Uzbekistane*, İzd. Uzbekistan, Taşkent 1976, s. 236-237.

⁵ İvanov, *Hamza Hâkim-Zade Niyazi*, s. 5-6.

⁶ Sadulla Mirzayev, *XX Asr O'zbek Adabiyoti*, Yangi asr avlodi, Taşkent 2005, s. 122.

⁷ Muminov, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Mıslı*, s. 220.

derinleştirmek amacıyla Hadi Maksudi'nin eserlerini okumuştur. 1909 yılında İkrâmçî Dolma'dan Arapça dersi almak amacıyla Buhara'ya gitmiş; ancak burada Sünnî ve Şîî Müslümanlar arasında süregelen mezhepsel çatışmalar nedeniyle eğitimine devam edememiş ve Kagan şehrine sığınmak zorunda kalmıştır⁸.

20. yüzyıl başlarında Türkistan'da etkisini gösteren Ceditçilik hareketi, geleneksel eğitim anlayışının yerine modern, bilimsel ve laik bir eğitim sistemini teşvik etmeyi amaçlayan bir aydınlanma hareketi olarak öne çıkmıştır. Hamza Hekimzâde Niyazi, bu hareketin fikirlerinden etkilenerek halkın cehaletten kurtulmasının modern eğitimle mümkün olacağına inanmış ve bu doğrultuda çalışmalar yapmaya başlamıştır. Ceditçilik hareketinin ilkelerine bağlı olarak halkın okuryazarlık seviyesini yükseltmek ve modern bilimlere uygun bir eğitim sistemi inşa etmek amacıyla projeler geliştirmiştir. Bu bağlamda 1910 yılında Hokand'da "darüleytam" adlı bir okul açarak yoksul çocuklara eğitim imkânı sağlamıştır⁹. Ayrıca, yetişkinler için akşam kursları açarak, toplumsal tabanı geniş bir kitleyi eğitime hedefi gütmüştür. Hamza'nın bu girişimleri, dönemin toplum yapısındaki bazı kesimlerin tepkisini çekmiş, eğitim faaliyetleri kısa süre içinde sonlandırılmıştır. Ancak bu tür engellemeler, onun halkı aydınlatma çabasını durdurmamış; toplumun farklı kesimlerine ulaşmak için yeni yollar aramaya devam etmiştir¹⁰.

1912 yılında Hamza Hekimzâde Niyazi, Rus asıllı Aksinya Platonovna Uvarova ile evlenmiştir. Dönemin geleneksel yapısına aykırı olarak görülen bu evlilik, toplum nezdinde dikkat çekmiş ve kendisine yönelik çeşitli eleştirilerin doğmasına neden olmuştur. Bu evlilik, Hamza'nın eğitim faaliyetleri üzerindeki baskıları daha da artırarak açmış olduğu okulların ve kursların kapatılmasına neden olmuştur. Tüm bu baskılar, Hamza'yı yurt dışında eğitim arayışına yöneltmiş ve onu geniş bir coğrafyada eğitim ve kültür gezisine çıkmaya sevk etmiştir. Afganistan, Hindistan, Mekke, Medine, Şam gibi şehirleri içeren bu seyahatte Hamza Hekimzâde Niyazi, özellikle İstanbul'da eğitimine devam etmeyi amaçlamış; ancak pasaport eksikliği ve ailesinden gelen baskılar nedeniyle eğitimini tamamlayamadan Hokand'a dönmek zorunda kalmıştır. Hamza Hekimzâde Niyazi, 1914'ün sonlarına doğru Fergana Gazetesi editörü olan Ahundi'nin destekleriyle bu sefer Margilan'da bir okul açmıştır. Ancak aradan sadece sekiz ay geçmesiyle beraber Skobelev'deki eğitim müfettişi Andreyev tarafından okul kapatılmıştır¹¹.

Margilan'daki okulun kapatılmasının ardından Hokand'a dönen Hamza Hekimzâde Niyazi, eğitime verdiği önemi yakın çevresinden birkaç kişinin desteğiyle yoksul çocuklar için tekrar bir okul açarak göstermiştir. İlk aşamada "yirmi otuz kişi" tarafından desteklenen bu girişim, daha sonra yalnızca on beş-on altı kişilik grubun bir aylık yardımlarıyla sürdürülebilmştir. Bu sınırlı desteğe rağmen, yaklaşık dört ay boyunca okulu kendi maddî imkânlarıyla finanse etmiştir. Ancak, bölge müdürü Medinski'nin talimatıyla okula bir arama düzenlenmiş ve okul kapatılmıştır. Okula bağışta bulunan kişilerin listeleri ve imzaları Hamza tarafından hâlâ saklanmaktadır. Okulun kapatılmasının ardından, Hamza akşam kursları düzenleyerek yetişkinlere yönelik ders vermeye devam etmiştir. 1915 yılında bir dernek kuran Hamza, bu derneğin düzenlediği bir toplantıda bir kütüphane ve okuma salonu açılması kararı almıştır. Bu amaç

⁸ "Hamza Hâkimzoda Niyoziy", *Shark Yulduzi Jurnalı*, No. 3, Taşkent 1963, s. 150-152.

⁹ Muminov, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Musli*, s. 222.

¹⁰ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, California 1998, s. 97-98.

¹¹ İvanov, *Hamza Hâkim-Zade Niyazi*, s. 16.

doğrultusunda “Gayrat” adını verdiği bir kütüphane kurmuştur. Derneğin önemli hedeflerinden biri, bu kütüphane aracılığıyla Hamza'nın kendi eserlerini halka ulaştırmaktır. Ancak, 1910 yılından itibaren Hamza'nın eğitim ve yayın faaliyetlerine karşı çıkan bazı beyler, derneğe sızarak onun bu faaliyetlerini engellemeyi başarmışlardır. Kitaplarını yayımlamak bir yana, kendisi de dernekten dışlanmıştır. 1917 yılına kadar Hamza, şiirlerini yayımlamaya, çeşitli eserler ve gazetelere makaleler yazmaya devam etmiştir¹².

1917 Ekim Devrimi sonrasında Hamza Hekimzâde Niyazi, Taşkent'e giderek devrimci faaliyetlerde yer almış ve “Kengash” dergisinin editörlüğünü üstlenmiştir. Bu dönemde, halkı aydınlatma ve bilinçlendirme çabalarına katkı sağlamaya odaklanmış, devrim sonrası dönemde eğitim faaliyetlerini daha güçlü bir şekilde sürdürmüştür. 1920 yılında Komünist Parti'ye katılarak, Hokand ve Fergana bölgelerinde okuma-yazma kursları açmış ve tiyatro toplulukları kurarak halka ulaşmayı amaçlamıştır. Eğitim faaliyetlerinin yanında sanat ve tiyatro çalışmalarına da önem veren Hamza Hekimzâde Niyazi, halkın sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağlamıştır. Bu faaliyetleri, Türkistan'daki geniş kitleler üzerinde olumlu etkiler yaratmış, onun eğitim ve kültür alanındaki etkinliğini artırmıştır¹³.

Sovyetler Birliği'nin Türkistan üzerindeki hâkimiyetinin artmasıyla birlikte Hamza Hekimzâde Niyazi, eğitim ve kültür alanında daha geniş imkânlarla sahip olmuştur. 1921 yılında Buhara ve Harezm'e giderek, sanat çalışmaları için materyal toplamış; tiyatro toplulukları kurmuş ve halk eğitimi projelerini genişletmiştir. 1924 yılında Fergana'ya dönerek halk eğitim müdür yardımcılığı görevine atanmış ve gezici bir tiyatro topluluğu kurarak, halk arasında eğitim bilinci ve kültürel bilinç oluşturmayı hedeflemiştir. Bu tür kültürel faaliyetler, toplumda sosyal katılımı teşvik etmiş, halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur. 1925 yılında Hamza Hekimzâde Niyazi, merkezi görevlerinden ayrılarak Avval köyüne dönmüş ve köyde sosyal projelere odaklanmıştır. Köylülerin yaşam koşullarını iyileştirmek amacıyla çayhane ve köprü gibi tesisler kurmuş; toplumsal dayanışmayı teşvik ederek, yerel halkın sevgisini kazanmıştır. 1928 yılında Şahimardan köyüne taşınan Hamza Hekimzâde Niyazi, burada kadınların eğitimine ve sosyal yaşama katılımına yönelik projeler geliştirmiştir. Kadınların eğitimine olan ilgisini bu dönemde yoğunlaştırmış, toplumsal baskılara rağmen projelerini kararlılıkla yürütmüştür¹⁴.

Hamza Hekimzâde'nin son dönemlerini geçirdiği Şahimardan, Türkistan'da halk arasında kutsal kabul edilen bir bölgeydi ve burada bulunan dini yapılar yerel halk için önemli bir geçim kaynağıydı. Bölgede, halkın dini ritüel ve ziyaretler için toplandığı türbe ve kutsal mekânlar, şeyh ve hocaların denetimindeydi. Şahimardan'daki bu kutsal yerleri ziyaret eden halktan toplanan paralar, yerel dini liderler için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı. 1928 yılının ağustos ayında Cumhurbaşkanı Yo'ldosh Oxunboboyev'in katılımıyla düzenlenen bir konseyde, Şahimardan'daki hurafelere karşı mücadele edilmesi kararı alınmış ve Hamza da bu görevde yer almıştır. Hamza Hekimzâde Niyazi, köyde dini bağnazlık ve hurafeleri ortadan kaldırmak için kadın ve erkeklere yönelik okullar açmış, sosyal ve kültürel etkinlikler düzenleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Ancak bu girişimler, şeyhlerin ve hocaların gelir kaynaklarını tehdit ettiğinden, Hamza'ya karşı bir düşmanlık oluşmuştur¹⁵.

¹² “Hamza Hâkimzoda Niyoziy”, s. 150-152.

¹³ “Hamza Hâkimzoda Niyoziy”, s. 150-152.

¹⁴ İvanov, *Hamza Hekim-Zade Niyazi*, s. 40-41.

¹⁵ Naim Karimov, “Hamzani kim o'ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori”, *Yoshlik Jurnalı*, S. 10, Taşkent 1991, s. 52.

Hamza Hekimzâde Niyazi, Şahimardan'da yerel dini liderlerle görüşerek kutsal mekânlardan para toplamanın şeriatla bağdaşmadığını belirtmiş, bu gelirlere vazgeçmek istemeyen liderler ise ona karşı cephe almıştır. Zamanla artan bu gerginlik, Hamza Hekimzâde'yi Türkistan'da reform çabaları yürüttüğü toplumsal çevrelerde zorlu bir mücadeleye itmiştir. 1929 yılında Şahimardan'da hazırlanan bir komplo sonucunda, kalabalık bir grup tarafından taşlanarak öldürülmüştür. Onun bu ani ölümü halk arasında büyük bir üzüntüye yol açmış; eğitime, kadın haklarına ve sosyal gelişime katkıları Türkistan halkının hafızasında derin bir iz bırakmıştır. Hamza Hekimzâde, Türkistan'ın modernleşme sürecinde öncü bir aydın olarak kabul edilmekte; eğitim reformları, kadınların toplumsal yaşama katılımını destekleyen çalışmaları ve kültürel faaliyetleriyle anılmaktadır. Onun mirası, toplumun eğitim seviyesini yükseltme, halkı bilinçlendirme ve kültürel gelişime katkı sağlama çabalarıyla devam etmektedir. Eğitime, kadın haklarına ve toplumsal ilerlemeye olan bağlılığı, Hamza Hekimzâde'yi Türkistan'da unutulmaz bir kültür ve eğitim figürü haline getirmiş; halkın hafızasında önemli bir yer edinmesini sağlamıştır¹⁶.

Eserleri

Hamza Hekimzade Niyazi Cedit fikrinin Türkistan coğrafyasında filizlendiği ve hatta meyvelerini vermeye başladığı bir dönemde yaşamıştır. Bundan dolayı aydınlanma fikrinin devrin tüm sanatçılarındaki görülen modernleşme fikri Niyazi'nin eserlerine de yansımıştır. Özellikle modernleşme süreci ile birlikte toplumda kadına verilen önemin artması ve kadın haklarına yönelik yapılan iyileştirmeler edebi eserlerde yer alan kadın kahramanların rollerine de yansıtılmıştır. Bunun en güzel örneklerini veren Niyazi kadının toplumsal statü kazanması noktasında hemen hemen her eserinde tema olarak bu olguyu işlemiştir. Toplumun geri kalmışlığını da eserlerine konu eden Niyazi pozitif bilimlerin toplum hayatına yön vermesi noktasında bir irade ortaya koyar

Niyazi, 1905 Rus-Japon savaşından sonra süreli yayınlarda meydana gelen rahatlama sonra Cedit aydınları ile birlikte çalışmalar yapmıştır. 1909 ve 1910 yıllarında Taşkent'te Münevver Kari, Abdulla Avlani gibi marifetperverlerle tanışmış ve bu Ceditçilerin tesiri altında kalarak Turan ve Türkistan gazetelerinde "Nihan" mahlasıyla millî şiirler neşretmiştir¹⁷. 1913-1914 yıllarında, yurt dışına çıkarak Afganistan, Hindistan, Suriye, Türkiye ve Mekke'yi ziyaret etmiştir. Yapılan bu seyahatler Niyazi'nin dünyayı okuma biçimlerinde, bakış açısı ve yazarlık alt yapısını oluşturmasında önemli derecede entelektüel bir birikim oluşturmasına sebep olur. Gittiği bu ülkelerdeki eğitim faaliyetlerini ve okullarını yakından inceleme fırsatlarına sahip olmuştur. Hamza, 1915-1917 yılları arasında toplumun yaşayışını ve özelemlerini ifade ettiği, insanlık için amaçlarını sade ve basit bir dille anlattığı, toplumları aydınlanmaya çağırarak, sapkınlıkları kınadığı birçok eser yazmıştır. Onun "Yangi Saodat" adlı öyküsü, "Gül" adlı şiir serisi ve "Milli Ashuleler için Milliy She'rlar Majmuası" derlemesi bu süreçte yazılmıştır. Aydınlanma fikirlerini yaygınlaştırmak için tiyatrodan da yararlanmışır. 1915-1916 yıllarında "Feruzaxonim", "İlm Hidoyati", "Loshman Fojyasi" gibi çok sayıda drama ve komedi yazmış ve bunların bir kısmını oluşturduğu amatör tiyatro topluluğunda sergilemiştir¹⁸.

¹⁶ Naim Karimov, "Hamzani kim o'ldirgan...", s. 56-57.

¹⁷ Fatma Açık, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007, s. 93.

¹⁸ <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).

1916 yılı, birçok eserin ortaya konduğu verimli bir yıl olmuştur. “Milliy Aşuleler için Milliy Şe’rler Mecmuası”nın ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bölümleri; “Aq Gül”, “Qızıl Gül”, “Puşti Gül”, “Sarıq Gül” ve “Yaşıl Gül” adlı eserleri; “Zaharli Hayat” adlı piyesi bu yıl basılmıştır. Şiirler ve makaleler yazmış; zenginleri, ruhani kişileri, padişahı ve hükümeti eleştiren yazılar kaleme almıştır. Sonunda, Hokand’ı terk etmek zorunda kalmıştır¹⁹. Niyazi’nin şiirleri dönemin toplumsal eleştirisinin yansımalarını ve millî duygularını ifade etmektedir. Şiirlerinde Özbek halkının kendilik bilincini öne çıkarıp millî uyanışı gerçekleştirerek bir kimlik oluşturma arayışı içerisindeydi. Şiirleri toplum nezdinde karşılık bularak millî bilincin oluşmasında katkıda bulunmuştur. Hamza şiirlerinde bağımsızlığın, özgürlüğün, birlik ve beraberliğin ancak mücadeleyle elde edilebileceğini imler. 1917 yılında yazdığı “Uyon Vatan” şiirinde şöyle ifade etmektedir. “Ey İslam ehli! Bugün milletimiz için tüm çabalarımız kutlu olsun!” “Baskı bitti! Yaşasın Hürriyet! Bitsin hapis, kölelik, esaret” diye ifade eder²⁰.

Hamza, Türkistan coğrafyasında da meydana gelen Cedit hareketinin oluşmaya başladığı dönemlerde sanatsal ve yazınsal faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu hareketin şiir, tiyatro ve pedagoji gibi türlerde eserler vermektedir. Hamza, Usul-i Cedit okullarında bir pedagoğ olarak ders anlatmasının yanında öğrenciler için ders kitapları hazırlamıştır. “Yengil Adabiyot”, “O’qish Kitobi” ve “Qiroat Kitobi” eserlerini yazmıştır. Hamza 20. yüzyıl başlarında Türkistan coğrafyasında cereyan eden sosyal ve politik hadiseler, Hamza’nın bilişsel yaratıcılığında önemli çarpanlar meydana getirmektedir. 1905 yılından meydana gelen inkılaplar, Rusya Müslümanlarını bağımsızlık, özgürlük ve aydınlanma arayışlarına yöneltti²¹.

İsmail Gaspıralı’nın “Tercüman”, Fatih Kerimi’nin “Vaqt” Abdullah Avlani’nin “Şöhret”, Münevver Kari’nin “Hurşid” gazetelerinden etkilenir. Hamza’nın ilk şiir ve yazıları bu gazetelerde yayınlanmaktadır. Hamza eserlerine lirik şiirler yazarak başlar. “Nihani” mahlasıyla şiirler yazar ve 1905-1914 yıllarında bu mahlasıyla yazdığı şiirleri toplayıp “Devoni Nihoniy”yi çıkarır. Hamza’nın Devon’da 150’si gazel, diğerleri mesnevi, murabba, muhammes, müseddes ve bir mektup olmak üzere 177 şiiri bulunmaktadır. Bunlardan 165’i Özbekçe, 10 tanesi Farsça-Tacikçe, 2 tanesi Özbekçe ve Rusça olmak üzere Shiru-Shakar türünde şiirler yazmıştır²². Hamza, halkın milli bilincini uyandırmak, bağımsızlık fitilini ateşleyebilmek, toplumsal dinamikleri harekete geçirebilmek adına müzikaller meydana getirir.

“Sadoyi Turkiston” ve “Sadoyi Ferg’ona” gazetelerinde “İydi Qurbon”, “E’tizor” adlı yazılarında, toplumu kötü davranışlardan, hurafelerden ve bağımsızlıklardan kurtarmanın tek yolunun aydınlanmadan geçtiğini belirtir ve bunun içinde Usul-i Cedit okullarının desteklenmesini ister. Hamza, 1914 yılında Sado-i Turkiston gazetesinde yazmış olduğu “Bid’atmi Majusiyatmi?” yazısında toplumun içinde bulunduğu geri kalmışlık ve mahrumiyet noktalarını eleştirel düzlemde ele alır ve bu geri kalmışlık ve mahrumiyetten çıkma yollarının kodlarını verir; “Bu durumlar nereden geldi? Elbette bunun sebebi kadın ve erkeklerimizin cehaletten dolayı, iyi ve güzel okulların olmamasıydı. Bunun gibi sonradan icat edilen ve Mecusi inanışları ortadan kaldırmak için

¹⁹ Ali Fuat Güney, *Özbek Yazar Hamza Hekimzade Niyaz’ının Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi ve Bay İla Hizmetçi Tiyatrosu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 2.

²⁰ <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).

²¹ Fatma Açıık, *Özbek Edebiyatı*, s. 93.

²² <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

yalnızca iki kelimeyi anlamak gerekir: “Oku ve Öğret”²³. Buradan hareketle Hamza, yazısında içinde buldukları bağınaz yapıdan kurtulmanın sihirli iki sözcüğünü dile getirip; Türkistan coğrafyasındaki aydınlanmanın tohumlarını atmak istemektedir.

Hamza Hekimzade Niyazi’nin, Tatar ve Rus edebiyatına hâkim olması, birçok gazete ve dergilerde yazmasıyla birlikte, yazın yönünü her geçen gün güçlendirmiştir. Hamza 1915 yılında “Yangi Saodat” adlı romanını yazmıştır. Bu roman, modern Özbek nesrinin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir²⁴. Bu eserde, çağın gerekliliklerine uygun okullara ve aydınlanmaya dikkat çekilmektedir. Eski geleneksel yapıdaki okulların çağın gereksinimlerine karşılık veremediği ifade edilmektedir. Gençlerin zamanın gereksinimlerine ayak uydurabilmeleri için iyi bir eğitim ve donanımına sahip olmaları gerektiğini vurgulanmaktadır. Kadınların toplumsal yaşam içerisindeki önemine dikkat çekilerek kız çocuklarının da eğitim alması ve toplum içerisinde aktif bir şekilde rol alması desteklenmektedir. “Yangi Saodat” romanı temel olarak Özbek toplumunu cehaletten ve gafletten uyandıran; insanları bilimin öncülüğünde, toplumsal reformları ve eğitim alanındaki yenilikleri savunan bir eser olarak kabul edilmektedir.

Hamza Hekimzade Niyazi, 1915 yıllarında Kokon şehrinde faaliyet gösteren tiyatro topluluğu için oyunlar yazar. Niyazi’nin tiyatro alanında ilk adımlarını “Zehirli Hayat yahut Aşk Kurbanları” eseri ile atmaktadır. Bu eserinde kişisel düzlemde kavuşamayan Meryem Hanım ve Mahmudhan’ın uzun ve sancılı sürecini kavramsal düzeyde toplumsal noktalara çekmiş, yeniliğin ve aydınlanmanın yollarını göstermiştir. Dört perdeden oluşan bu trajedide aydınlığı ve geleceği temsil eden bu karakterlerin toplumun taassuptan, cehaletten ve bilgisizlikten gelen dramını gözler önüne sermektedir. Özbek tiyatrosunun ilk eleştirmenleri arasında gösterilen Mirmulla Shermuhammedov’un övgüsüne layık görülür “Zehirli hayatın karanlık sayfalarını betimlemede kalemini ustaca kullanan tiyatro yazarını tebrik etmeden geçemeyiz”²⁵.

1917 Şubat devriminden sonra Hamza Hekimzade Niyazi, “Kengash” ve Hurriyat dergilerini çıkarmaya başladı. “Kengash” dergisinde zenginlere ve ulema hakkında yazmış olduğu yazılardan dolayı dergi kapatılmıştır. Hamza, 1917 yılında “Kengash” dergisinde “Cuma hangi gün” adlı yazısında; topluma bakış açısını ve toplumun gelmesini istediği noktayı şu sözler ile açıklar: “cuma günlerinde mektep, dükkân ve medreselerimizi durdurup, çeşitli milli toplantılar yaparak dini eksikliklerimizi gidermeye ve kalkınmanın yollarını aramak için görüşmeler yaptık. Bizim insanlarımız olmasa dahi gelecek nesillerimizin ilim, irfan, zanaat ve sanat gibi dünya ve ahiret saadetlerine yetişir”²⁶.

1917 yılında “Hurriyat” dergisinde kaleme almış olduğu “Xutbadan Murod Nima?” yazısında Cuma hutbelerinin önemini ve hutbede kullanılan Arapçanın yerine Türk dilinin kullanılarak insanlar üzerindeki etkinin ve öğreticiliğinin vurgulanması amaçlanmaktadır. Türkistan coğrafyasında hutbelerin Türkçe okutulmadığı, bu durumun halkın dinî bilgilerini zayıflattığını ve hutbenin anlaşılmadığını belirtir. Hamza bu duruma karşı çıkararak hutbenin kendi dillerinde verilmesiyle, dinî bilgilerin daha iyi anlaşılacağına ve dinî bağlamda bu pratiklerin kendi dinlerini özümsemeyi arttıracığına

²³ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-bidatmi-majusiyatmi-1914/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

²⁴ Fatma Açık, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El kitabı*. Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s. 364.

²⁵ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hâkimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

²⁶ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-juma-qandoq-kun-1917> (erişim tarihi: 08.10.2024).

ve farkındalık yaratacağına inanmaktadır. “İnsanların Türk olduklarından dolayı “Ayyuhhannos” ifadesi yerine “Ey Millet” diye hitap edilerek İslam’ın hitap ve vaaz durumlarında kendi dillerini kullanmalarını söyler”²⁷. Bu dönem içerisinde Şura Hükümetini öven yazılar yazmaya başlar. Bundan sonraki süreçte Sovyet ideolojisini destekleyen şiirler ve eserler verir. Ekim Devrimi’nin getirmiş olduğu hava ile beraber, toplum üzerindeki taassup zincirlerinin ortadan kalkacağına inanmakta ve geçmişten gelen sosyal adaletsizlik, eşitlik ve özgürlük düşüncelerinin gelmekte olduğunu belirtir. Bunun en önemli örneğini; “Bukungi Qadrlik Kunlar” yazısında ifade etmektedir. “Özgürlük kavramının bütün Müslümanlar için ne kadar önemli olduğu vurgulanmakta, eşitlik ve toplumsal adaletin halkın tüm kesimlerinde ne derece önemli olduğu söylenmektedir. Çar dönemindeki zalim yöneticilerin kanunsuz ve adaletsiz devirlerinin sona erdiğini, yeni kurulan cumhuriyetin herkese eşitlik ve mutluluk getirmesini dile getirir”²⁸.

Hamza Hekimzade Niyazi’nin edebi kişiliği 1917 Ekim Devrimi temel alınarak iki döneme ayrılır. Devrim öncesi veya sonrası olsun Niyazi, Özbek edebiyatı sahasında büyük çalışmalara imza atmıştır. Devrim sonrası eserlerinde Sovyet idealizmini ortaya çıkaran çalışmaların ön plana çıkarıldığı belirtilse de Hamza’nın aslında toplumun yansımalarını gözler önüne sererek, aydın bir tip yaratma hayali içerisinde olduğu söylenebilir. Bulunduğu dönem içerisinde, halkın maruz kaldığı adaletsizlik, fakirlik, eğitim ve eşitsizliklere karşı toplumun direnç noktası olur. Bu bağlamda Hamza’nın eserlerinde bir ideoloji veya bir hareketin değil Özbek toplumunda vücut bulan refleksi gözler önüne serilir. Bu durum dönemin Özbekistan SSC Bilimler Akademisinde yer alan Mominov tarafından şöyle ifade edilir. “19. Yüzyılın Sonu ve 20. yüzyılın Başlarında Toplumsal ve Felsefi Düşüncenin Gelişimi Tarihi” adlı çalışmada Hamza’nın devrimden önceki eserlerini derinlemesine inceliyor ve büyük hizmetleri için tebrik ediyorum²⁹. Eserlerinde yer alan kahramanlar ve konular, toplumda var olan tiplerden meydana gelmektedir. Dramalarında yer alan karakterleri tasvir ederken “sade ve açık, bununla birlikte anlamlı ve yeni kelimelere önem veren, toplumda kullanılan kelimeleri alır ve yeni kelimelerin çoğalması için çaba göstermektedir”³⁰.

Hamza Hekimzade Niyazi, Özbek edebiyatının bütün türleriyle eserler veren büyük bir yazardır. Bu yüzden Hamza’yı “Cedit, Şura ve Toplumsal Gerçekçilik” gibi belli bir dönem içerisinde kategorize edemeyiz. Özbek edebiyat tarihi içerisinde, Konjonktürel bir biçimde dönemin ideolojik söylem savunucusu ve eleştiricisi olarak betimlenemez. Hamza bütün Özbek edebiyatını alacak bir şekilde ele alınmalı ve eserleri düzleminde değerlendirilmelidir. “Yazarlığı konusunda hiçbir şüphe götürmeyen çalışmaları, edebiyat tarihinde kendisine layık bir yer edinmesi için tam bir sebep teşkil etmektedir” (Normatov, 2024). Özbek edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Abdulla Qahhor’un, Hamza’nın Özbek edebiyatına yapmış olduğu katkıyı şu şekilde ifade etmektedir: “Yeni milli edebiyatımızın, özellikle sanat dilinin gelişmesine yaptığı hizmetleri takdir ederek, Hamza’nın imajının yılbaşı ağacı gibi her türlü parıltıyla süslendiğini” cesur bir şekilde ifade etti³¹.

²⁷ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-juma-qandoq-kun-1917> (erişim tarihi: 08.10.2024).

²⁸ <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hâkimzoda-niyoziy-bukungi-qadrlik-kunlar-1917/> (erişim tarihi: 08. 10. 2024)

²⁹ Yusuf Sultanov, *Hamza*, Özbekistan CCR “Fan” Nashriyoti, Taşkent 1973, s. 44.

³⁰ Sultanov, Hamza, s. 45.

³¹ <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-2032750633/> (erişim tarihi: 08.10.2024)

Hamza, Cedit hareketinin olduğu yıllarda da eserler verip; Ekim Devriminden sonra Sovyet doktrini yönünde de ciddi açıklamaları olmuştur. Fikir insanları, düşün hayatları boyunca kendi karanlık dehlizlerinden geçerek var olma arayışı içerisindeyler. İnsanlara karmaşık olarak gözükten bu dönüş, özü itibari ile bir bakıma kendine dönüş izleklerinin tetikleyici unsurudur. Bütüncül bağlamda baktığımız zaman yazar, belirli ideolojik kalıpların ötesinde aydınlanma bilincini taşıyan ve içinde doğup büyüdüğü toplumu yenilikçi yaklaşımlarla geleceğe taşımak isteyen bir aydındır.

Sonuç

Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamı ve entelektüel mirası, Türkistan'ın modernleşme ve aydınlanma sürecinde önemli bir dönemi yansıtır. Ceditçi düşüncenin eğitim odaklı reformlarından ilham alan Niyazi, toplumsal yapının iyileştirilmesine yönelik daha geniş bir bakış açısına yönelmiş; böylece halkın eğitimi, kültürel gelişimi ve toplumsal bilinçlenmesi için kapsamlı projeler geliştirmiştir. Niyazi'nin bu çabaları, Türkistan'da modern toplum yapısının temellerini atmaya yönelik önemli katkılar sunmuştur.

Eğitim reformlarını bir adım öteye taşıyan Niyazi, Hokand ve Fergana gibi merkezlerde okuma-yazma kursları açarak, farklı kesimlerden insanlara ulaşmaya çalışmış; ayrıca tiyatro toplulukları kurarak sanatı toplumun her kesimine ulaştırmayı hedeflemiştir. Onun eğitimden sanata uzanan çok yönlü çalışmaları, yalnızca öğretmen kimliğiyle sınırlı kalmayıp, geniş kitleleri kültürel olarak aydınlatma amacına hizmet etmiştir. Halkı bilinçlendirme çabaları, Niyazi'nin toplumsal sorumluluk üstlenen bir aydın olarak öne çıkmasına vesile olmuştur. Bu çabaların neticesinde, Niyazi'nin bireysel serüveni, modern Türkistan toplumunun kültürel ve sosyal dönüşümüne ışık tutan bir örnek haline gelmiştir. Eğitimde başlattığı reformlar ve halkın kültürel birikimini artırmaya yönelik girişimleri, onu toplumla güçlü bir bağ kuran ve halkın taleplerine duyarlılıkla yaklaşan bir reformcu olarak farklı bir konuma taşımıştır. Dönemin değişen sosyo-politik dinamikleri içinde, Niyazi'nin idealleri, onun geniş kitlelere ulaşma ve toplumsal yapıyı geliştirme amacıyla şekillenen kapsayıcı bir düşünce yapısına işaret eder. Toplumsal gelişim, eğitimde yenilikçilik ve kültürel bilinçlenme gibi temel hedefleri, onu Türkistan'ın modernleşme tarihinde öncü bir figür haline getirmiştir.

Sonuç olarak, Hamza Hekimzâde Niyazi'nin yaşamı ve fikirleri, yalnızca bireysel bir entelektüel yolculuk değil, aynı zamanda Türkistan'ın toplumsal ve kültürel aydınlanmasına dair derin bir perspektif sunmaktadır. Niyazi'nin eğitime dayalı reformcu çabaları, Ceditçi düşüncenin ötesine geçerek topluma daha kapsamlı bir aydınlanma projesi sunmuş; modern eğitim, kültürel gelişim ve toplumsal ilerleme alanlarında kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu çok boyutlu mirası, Türkistan'ın modern tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Açık, Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Alp Yayınevi, Ankara 2007.
- Açık, Fatma, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El kitabı*. Kesit Yayınları, İstanbul 2018.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK. Yayınları, Ankara 2014.
- Güney, Ali Fuat, *Özbek Yazar Hamza Hekimzade Niyaz'ının Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi ve Bay İla Hizmetçi Tiyatrosu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

- İvanov, Sergey Nikolayevich, *Hamza Hakim-Zade Niyazi*, Red. V. S. Kiselev, İzd. Sovetskiy Pisatel, Leningrad 1970.
- Karimov, Naim, “Hamzani kim o’ldirgan yoxud Shohimardonning qora bahori”, *Yoshlik Jurnalı*, S. 10, Taşkent 1991, s. 50-59.
- Khalid, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, California 1998.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye kadar*, TTK. Yayınları, Ankara 2014.
- Mirzayev, Sadulla, *XX Asr O’zbek Adabiyoti*, Yangi asr avlodi, Taşkent 2005.
- Muminov, İbrahim Muminovich, *İz İstorii Obşestvenno-Filosofskoy Mıslı v Uzbekistane*, İzd. Uzbekistan, Taşkent 1976.
- Sultanov, Yusuf, *Hamza*, Özbekistan CCR “Fan” Nashriyoti, Taşkent 1973.
- “Hamza Hakimzoda Niyoziy”, *Shark Yulduzi Jurnalı*, No. 3, Taşkent 1963, s. 150-152.
- <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/ulugbek-dolimov-hamza-hakimzoda-niyoziy-1889-1929/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2009-sp-2032750633/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-bidatmi-majusiyatmi-1914/> (erişim tarihi: 08.10.2024)
- <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-juma-qandoq-kun-1917/> (erişim tarihi: 08.10.2024).
- <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/hamza-hakimzoda-niyoziy-bukungi-qadrlik-kunlar-1917/> (erişim tarihi: 08. 10. 2024)
- <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).
- <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/hamza/> (Erişim, 08.10.2024).